

հատորաւոր մատենից մէջ չկան այլ ընագիրք որ այնքան լուսաւորեն զմիմեանս, այնչափ ապահովութեամբ եւ յաճախութեամբ ուղղեն զիրերաց սխալմունս, գործեալս ի տգէտ կամ յանհաւատարիմ գաղափարողաց, որքան վարքն Մաշթոցի (Կորիւն), Ագաթանգեղ, Բուզանդ, Մակարայեցիք, Եւթաղ: Ո՞չ ապաքէն յայտնի նշանն է այս թէ մի միայն գրչի վաստակք են հնգեքին մատենագրութիւնքդ եւ թէ Կորիւն է որ զԿորիւն կը սրբագրէ կը յարդարէ, (Յառաջաբան, էջ ԺԵ—ԺԶ): Յաւալի է իսկապէս որ Նորայր «այլում ժամանակի», յետածգեց անդրազոյն քննութիւնը «Թարգմանութեանցն Մակարայեցոց եւ Եւթաղի» (անդ, էջ ԻԲ): Եւթաղեան մատենագրութեան նուիրուած ընագրական եւ ընագրաքննական տեսակէտով կարեւոր այս գործերու կողքին ձեռագրաց ցուցակներու մէջ զլիսաւորաբար երեւան եկան բացաստի ցիր ու անտէք՝ եւթաղապատկան մանր գրութիւններու պատահական հրատարակութիւններ ու մանաւանդ սկզբնաւորութիւններու եւ վերջաւորութիւններու կցկտուր ու անբաւական յառաջընթացներ, որոնց վրայ հիմնուելով սակայն կարելի էր ու եւ է վերջնական վճիռ արձակել ու յանգիլ որոշ եզրակացութեան (հմմտէ Lüdtké, Der Katalog der armenischen Bibelhandschriften von S. Lazzaro, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 1916, էջ 75):

Բանասիրական շրջանակներու մէջ տակաւին անլոյծ մնալու դատապարտուած եւթաղեան գրականութեան հարցն ընդհանրապէս, ու այս հարցին լուծման համար եւթաղեան կազմածի քննական հրատարակութեան անհրաժեշտ պէտքը — a critical edition of the Euthalian apparatus is greatly needed (Robinson, Euthaliana, էջ 1) — մասնաւորապէս՝ գրգիռ եղան ինձ ձեռնարկելու լիակատար քննական ու համեմատական հրատարակութեանը Եւթաղի հայերէն դասական հնաւանդ երկերուն, որոնց մերձաւոր ծանօթութեամբ ու անսայթաք առաջնորդութեամբ զլիսաւորաբար համոզուած ենք թէ կարելիութիւն պիտի տրուի եւթաղագէտ բանասէրներու՝ լուծել բազմաթիւ կնճիռներ ու պարզաբանել անթիւ թիւրիմացութիւններ, որոնցմով ինչպէս տեսանք լի են սովորաբար եւթաղեան գրականութեան յատկացուած կարեւոր մենագրութիւններն իսկ:

Ներկայ հրատարակութեան հիմը կը կազմեն հետագայ ձեռագիր ու տպագիր օրինակները, որոնց մանրակրկիտ համեմատութեամբ եւ յոյն ընագիրներու անհրաժեշտ օժանդակութեամբ կը դիւրանայ հայերէն ընագիրներն իրենց սկզբնական կատարելապէս անարատ վիճակին վերածելու դժուարին գործը:

Արեւելահայ օրոնսներ:

Ա = Վիենն. Մխիթ. Մտղրն. Թ. 55 2. Աստուածաշունչ, 1368—1375 էն յառաջ (Տաշեան, Յուցակ, էջ 253): Յովհաննու Հանգստեան անմիջապէս կը կցուի «Այս բովանդակութիւնը՝ «Յառաջաբան գրոցս առաքելոց: Դիր գլխոց գործոց առաքելոց: Թուրիկէից: Գիր (sic) գլխոց եւթանեցունց թիւթոյն կաթուրիկէից: Յակովբու եւ այլոցն 530բ²: Կը հետեւի Յառաջաբան Գործոց 530բ²—531բ²: Դիր գլխոց, 531բ²: Գլուխք գործոց, 531բ²—532բ²: Ընթերցումք, 532բ²: — Յառաջաբան Կաթ. թղ., 545ա²—545բ¹: Գլուխք Կաթ. թղ., Յակ.՝ 545բ¹—545բ², Ա. Պետր.՝ 547ա¹⁻², Բ. Պետր.՝

548 p^2 , Ա. Յովհ.՝ 549 p^2 , Բ. Յովհ.՝ 551 w^{1-2} , Գ. Յովհ.՝ 551 w^2 , Յուդ.՝ 551 p^{1-2} :
 Ի վերջ թղթոյն Յուդայի Աղերս Եւթաղի, 552 w^{1-2} : — Յառաջաքան Պաղ., 552 w^2 —
 554 w^2 , որուն առանց վերնագրի կը յաջորդէ «Առ Ներովնի կայսեր» (sic), 554 w^2 : Բո-
 վանդակութիւն ընթերցուածոց, 554 w^2 —554 p^2 : Բաժանեցի, անդ: Յառաջագիր՝ որ
 թիով եւ այլն, անդ: Բովանդ. աստուած. վկ., 554 p^2 —555 w^2 : Եւ կրկնաբանեցան,
 555 w^2 : Եւ գրեցան, 555 w^2 —555 p^1 : Յառաջագիր՝ զամենայն եւ այլն, 555 p^1 : Ի Հոովմ.
 թղ. վկ. խը եւ այլն, 555 p^1 —557 w^1 : Եւ կրկնաբանեցան, 557 w^{1-2} : Այս ինչ է ի գիրս,
 557 w^2 : Համարէն գլխոցն դիր եւ այլն, անդ եւ անմիջապէս գլուխը Հոովմ. թղ.,
 556 w^2 —556 p^1 : Վերջագիր Հոովմ. թղ. 561 1 : Գլ. Կորն. Ա. թղ., անդ: Վերջագիր
 Կորն. Ա. թղ., 566 w^2 : Գլ. Կորն. Բ. թղ., 566 p^1 : Վերջագիր Կորն. Բ. թղ., 569 p^2 :
 Գլ. Գաղ. թղ., անդ: Վերջագիր Գաղ. թղ., 571 w^2 : Գլ. Եփ. թղ., 571 p^1 : Վերջագիր
 Եփ. թղ., 573 w^1 : Գլ. Փիլ. թղ., անդ: Վերջագիր Փիլ. թղ., 574 w^2 : Գլ. Կող. թղ.,
 անդ: Վերջագիր Կող. թղ., 575 p^1 : Գլ. Թես. Ա. թղ., 579 p^1 : Վերջագիր Թես. Ա.
 թղ., 576 p^1 : Գլ. Թես. Բ. թղ., 576 p^{1-2} : Վերջագիր Թես. Բ. թղ., 577 w^2 : Գլ. Եբր.
 թղ., որուն տակ կը դրուի անընդմիջապէս «Եբրայեցոց թուխթս թուի թէ», եւ այլն
 թղ., 577 w^2 —577 p^1 , եւ յետոյ դարձեալ «Գլուխը եբրայեցոց թխթին»,
 577 p^{1-2} : Վերջագիր Եբր. թղ., 581 p^1 : Գլ. Տիմ. Ա. թղ., անդ: Վերջագիր Տիմ. Ա.
 թղ., 589 w^1 : Գլ. Տիմ. Բ. թղ., անդ: Վերջագիր Տիմ. Բ. թղ., 584 w^1 : Գլ. Տիմ. թղ.,
 584 w^2 : Վերջագիր Տիմ. թղ., 584 p^2 : Գլ. Փիլեմ. թղ., անդ: Վերջագիր Փիլեմ. թղ.,
 585 w^2 , որուն կը յաջորդէ «Գրեցի եւ կարգեցի», «Անդաւրինակեցան», «Թեւադրու-
 թիւն» եւ «Պատասխանի», անդ, եւ ի վերջոյ Նաւարկութիւն, ԺԳ.—ԺԴ. դար
 Բ = Վիենն. Մխիթ. Մանդրն., Թ. 71 2. Աստուածաշունչ, ԺԳ.—ԺԴ. դար
 (Տաշեան, Յուդայ, էջ 314): Եգեկիէի Մահուան պատմութեան կը յաջորդէ Յառա-
 ջաքան Դործոց, 466 w^1 —466 p^2 : Դիր գլխոց, անդ: Գլուխը գործոց, 466 p^2 —467 p^2 :
 Ընթերցուածք 467 p^2 : Ոչ-եւթաղեան Նախադրութեան 467 p^2 —468 w^1 , կը կցուի Ըն-
 թաք, 468 w^{1-2} : — Յառաջաքան Կաթ. թղ., 481 w^{1-2} (վերջագիր Յակ. թղ., 484 w^1),
 Վկայութիւնք, Տունք, Կաթ. թղ., Յակ. թղ., 481 w^{1-2} , Բ. Յովհ.՝ 488 w^2 , Գ. Յովհ.՝
 Ա. Պետր.՝ 484 w^1 , Բ. Պետր.՝ 485 p^1 , Ա. Յովհ.՝ 486 p^2 , Բ. Յովհ.՝ 488 w^2 , Գ. Յովհ.՝
 488 p^1 , Յուդ.՝ 489 w^1 : Ի վերջ թղթոյն «Յուդայի թղթիս կաթուղիկէի տունը կը
 վրանգամայն թուղթը կաթուղիկէից տունը ոճգ», որուն կը յաջորդէ Աղերս Եւթաղի,
 489 p^1 : — Յառաջաքան Պաղ., 489 p^1 —491 p^2 : Վկայութիւն ընթերցուածոց,
 491 p^2 —492 w^1 : Բովանդակութիւն որ թիով եւ այլն, անդ: Բովանդ.
 492 w^1 —492 p^1 : Բաժանեցի, անդ: Յառաջագիր՝ որ թիով եւ այլն, անդ: Բովանդ.
 492 p^1 —493 w^1 : Եւ կրկնաբանեցան, 493 w^{1-2} : Եւ գրեցան, 493 w^2 : Համարէն գլխոցն
 Յառաջագիր՝ զամենայն եւ այլն, 493 w^2 —493 p^1 : Եւ կրկնաբանեցան, 495 p^2 :
 495 p^1 : Եւ կրկնաբանեցան, 495 p^1 —495 w^1 : Այս ինչ է ի գիրս, 495 p^2 —496 w^2 : Վերջագիր Հո.
 դիր, անդ, եւ յետոյ անմիջապէս Գլ. Կորն. Ա. թղ., անդ: Վերջագիր Կորն. Բ. թղ., 513 p^1 :
 Թղ., 502 p^2 : Գլ. Կորն. Ա. թղ., անդ: Վերջագիր Կորն. Ա. թղ., 507 p^1 : Գլ. Կորն. Բ.
 թղ., անդ: Վերջագիր Եփ. թղ., 511 p^1 : Գլ. Գաղ. թղ., անդ: Վերջագիր Գաղ. թղ., 515 p^1 : Գլ. Փիլ. թղ., անդ: Վերջագիր Փիլ.
 թղ., 517 w^1 : Գլ. Կող. թղ., անդ: Վերջագիր Կող. թղ., 518 p^1 : Գ. Թես. Ա. թղ.,
 անդ: Վերջագիր Թես. Ա. թղ., 519 p^2 : Գլ. Թես. Բ. թղ., անդ: Վերջագիր Թես. Բ.
 թղ., 520 p^2 : «Գլուխ թղթոյն եբրայեցոց» խորագրին տակ «Եբրայեցոց թուղթս թուի

թէ, եւ այլն պատճառը, $520p^2$ եւ յետոյ Գլ. Երբ. թղ., $520p^2 - 521a^1$: Վերջապիւր
Երբ. թղ., $525a^1$: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., $525a^{1-2}$: Վերջապիւր Տիմ. Ա. թղ., $526p^1$: Գլ.
Տիմ. Բ. թղ., անդ: Վերջապիւր Տիմ. Բ. թղ., $527p^2$: Գլ. Տիտ. թղ., անդ: Վերջապիւր
Տիտ. թղ., $528p^1$: Գլ. Փիլեմ. թղ., անդ: Վերջապիւր Փիլեմ. թղ., $528p^2$, յետոյ ան-
ընդմիջաբար «Գրեցի եւ կարգեցի», «Ընդաւրինակեցան», «Թելադրութիւն» եւ «Պա-
տախանի», անդ, եւ յետոյ Նաւարկութիւն, $528p^2 - 529a^1$:

Գ = Վենետ. Մխիթ. Մտղրն. Թ. 1 2. Աստուածաշունչ, 24Ը (= 1319), որ
կազմած է Զօհրապետանի հրատարակութեան բնագիրը (տես Նախաբանութիւն,
էջ 5—6, Զարբհանալեան, Մատենադարան, էջ 129—141 եւ Սարգիսեան,
Մայր Յուգակ. Ա, էջ 1—20): «Իրք շնացեալ կնոջնին, ուրեմն Յովհաննու Աւետարա-
նին կը յաջորդէ Դործոց եւ Կաթ. թղթոց եւ թաղեան կազմածին սա բովանդակութիւնը
«Այս ինչ է ի գիրս: ա. Յառաջաբան գրոցս առաքելոց: բ. Դիրք (sic) գլխոց գործոց
առաքելոց: գ. Գլուխք գործոց առաքելոց: դ. Գործք առաքելոց: ե. Յառաջաբան եւ թն
թղթոցն կաթուղիկեայց: գ. Դիրք գլխոց եւ թանցոցն թղթոցն կաթուղիկեայց: է. Յա-
կոբու եւ այլոցն թուղթք կաթուղիկէք եւ թն եւ դիր գլուխ վկայութեանց: ը. Աղերս
եւ թաղի», $467p^1$ (Սարգ., Յուգակ, էջ 12): Կը հետեւի Յառաջաբան գործոց,
 $467p^1 - 468a^2$ (Սարգ., անդ, էջ 12—13, Զօհր., էջ 723—724): Դիրք գլխոց,
 $468a^2$ (որուն մէկ մասը կը հրատարակէ Սարգիսեան, անդ, էջ 13, Զօհր., էջ 224):
Գլուխք գործոց, անդ (Սարգ., էջ 13, Զօհր., էջ 224—225). ծայրը կցուած է «ի
գիրս գործոց առաքելոց ընթերցուածք ժգ» (Սարգ., էջ 13): Յառաջաբան Կաթ. թղ.,
 $482a^2$ (Սարգ., էջ 13, Զօհր., էջ 750): Գլուխք կաթ. թղ. Յակ. անդ (Սարգ.,
էջ 13, Զօհր., էջ 753), Ա. Պետր. $484a^2$ (Սարգ., անդ, Զօհր., էջ 753), Բ.
Պետր. $486a^1$ (Սարգ., անդ, Զօհր., էջ 756), Ա. Յովհ. $487a^1$ (Սարգ., էջ 14,
Զօհր., էջ 758), Բ. Յովհ. $488p^2$ (Սարգ., էջ 14, Զօհր., էջ 761), Գ. Յովհ. $489a^1$
(Սարգ., էջ 14, Զօհր., էջ 762), Յուդ. $489p^1$ (Սարգ., անդ, Զօհր., էջ 763):
Ի վերջ թղթոյն Յուդայի «Աղերս եւ թաղի», $490a^1$ (Զարբհ., Մատենադարան,
էջ 138), գոր Զօհր. դիտմամբ կը թողու կարգել ի յաւելուած մատենիս» (էջ 764,
ծանօթ.): — Յովհաննու Յայտնութեան $490a^1 - 497p^1$ կը հետեւի Յառաջաբան Պաւղ.
 $497p^1$ (Սարգ., էջ 15, Զօհր., էջ 764—766), որուն կը կցուի Վկայութիւն Պաւղ.
 $499p^1$ (Զօհր., էջ 766, գոր կը հրատարակէ եւ Սարգիսեան, Եւագր., էջ ԾԺԷ):
Բովանդակութիւն ընթերցուածոց, թղ. $499p^2$ (Սարգ., էջ 15): Բաժանեցի, $500a^1$
(գոր կը հրատարակէ մասամբ Սարգիսեան, էջ 16): Յառաջապիւր՝ որ թխով եւ այլն,
 $500a^2$, գոր կը հրատարակէ Սարգիսեան, էջ 15): Բովանդ. աստուած. վկայ., եւ
Կրկնաբանեցան, $500a^2 - 502p^2$ (Սարգ., էջ 15): Սարգիսեան չի յիշատակել
«Եւ գրեցան»ը, Բ. Յառաջապիւր եւ վկայութեանց Բ. Բովանդակութիւնը, Բ. «Կրկնա-
բանեցան»ը եւ «Այս ինչ է ի գիրս»ը. իսկ Զօհր. ընթերցուածոց եւ վկայութեանց բո-
ւանդակած, ինչպէս տեսանք, «իբրեւ անկատար եւ անպէտ մեզ առ այժմ», նաեւ միջա-
մուխ երկարած գովութեամբն, թերեւս եւ ոտնաոտութեան առիթ վերծանողաց մատենիս»
(էջ 766): Գլուխք Հոովմ. թղ., $503a^2$ (Սարգ., էջ 16, Զօհր., էջ 766): Վերջապիւր
Հոովմ. թղ. (Զօհր., էջ 776): Գլ. Կորն. Ա. թղ., $508p^2$ (Սարգ., անդ, Զօհր.,
էջ 776): Վերջապիւր Կորն. Ա. թղ. (Զօհր., էջ 786): Գլ. Կորն. Բ. թղ., $514p^1$
(Սարգ., անդ, Զօհր., էջ 786): Վերջապիւր Կորն. Բ. թղ. (Զօհր., էջ 793): Գլ.

Գաղ. թղ. 518ա² (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 793): Վերջագիր Գաղ. թղ. (205ր., էջ 796): Գլ. Եփես. թղ., 520ա² (Սարգ., էջ 17, 205ր., էջ 797): Վերջագիր Եփես. թղ. (205ր., էջ 800): Գլ. Փիլիպ. թղ., 522ա¹ (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 800): Վերջագիր Փիլիպ. թղ. (205ր., էջ 802): Գլ. Կող. թղ., 523բ¹ (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 802): Վերջագիր Կող. թղ. (205ր., էջ 805): Գլ. Թես. Ա. թղ., 525ա¹ (Սարգ., էջ 802): Վերջագիր Կող. թղ. (205ր., էջ 807): Գլ. Թես. Բ. թղ., 526ա² (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 807): Վերջագիր Թես. Բ. թղ. (205ր., էջ 809): Գլ. Եբր. թղ., 527ա¹ որուն տակ կը դրուի անմիջապէս «Եբրայեցոց թուղթս թուի 526ա² (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 809): Վերջագիր Եբր. թղ. թէ՛ն եւ այլն պատճառը (Սարգ., էջ 18, 205ր., էջ 817): Վերջագիր Տիմ. Ա. թղ., 531բ¹ (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 817): Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 533ա² (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 819): Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 534բ¹ Վերջագիր Տիմ. Ա. թղ. (205ր., էջ 822): Գլ. Տիմ. թղ., 534բ¹ Վերջագիր Տիմ. Բ. թղ. (205ր., էջ 823): Գլ. Փիլեմ. թղ. (205ր., էջ 820): Վերջագիր Տիմ. Բ. թղ. (205ր., էջ 822): Վերջագիր Փիլեմ. թղ. (205ր., էջ 824): (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 823): Վերջագիր Փիլեմ. թղ. (205ր., էջ 824): թղ., 535ա² (Սարգ., անդ, 205ր., էջ 823): Վերջագիր «Գրեցի եւ կարգեցի», «Ընդարինակեցան», ի վերջ թղթոյս կը յարին անմիջապէս 535բ¹ (զորոնք կը հրատարակեն Սարգիսեան, «Թեւադրութիւն» եւ «Պատասխանի, Մատենադարան, էջ 139 եւ Բազմավէպ 1888, էջ 297) էջ 18, 205ր. 2-րդ հատման աւելեան, Մատենադարան, էջ 19 եւ 2-րդ հատման, անդ, էջ 139):

Եւ յետոյ «Նաւարկութիւն» անդ (Սարգ., էջ 19 եւ 2-րդ հատման թերի, 1279—1280 Գ = Վիենն. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 247 2. Նոր Կտակարան թերի, 1279—1280 (Տաշեան, Յուդակ, էջ 635), թղ. 75ա¹ կը սկսի պակասաւոր ... եւ կրկնաբանեցան, յետոյ Այս ինչ է ի գիրս, անդ, որուն կը հետեւի Համարէն գլխոցն դիր եւ այլն եւ անմիջապէս, Գլ. Հոովմ. թղ., 75ա²—75բ²: Վերջագիր չիք: Գլ. Կորն. Ա. թղ., 94ա²—94բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Կորն. Բ. թղ., 112բ²—113ա²: Վերջագիր չիք: Գլ. Փիլ. 94բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Կորն. Բ. թղ., 132բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Թես. թղ., 125բ²—126ա¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Կող. թղ., 143բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Թես. թղ., 138բ²: Վերջագիր չիք: Գլ. Թես. Բ. թղ., 152բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 148բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 169բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 174բ²: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 155ա¹—155բ¹, ուր չկայ «Եբրայեցոց թուղթս թուի թէ՛ն եւ այլն հատմանը: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 169բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 174բ²—175ա¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 178բ¹: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 180բ²: Վերջագիր չիք: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 181բ² եւ յետոյ «Գրեցի եւ կարգեցի», «Ընդարինակեցան» 172ա¹, «Թեւադրութիւն» եւ «Պատասխանի», որուն կը յաջորդէ «Նաւարկութիւն»: — Թերթերու անկումով կը պակսին Գործոց Յառաջաբանը, Դիր Գլխոց եւ Ա. — ԻՅ. գլխակարգութիւնը, 183ա¹ կը սկսի «Լ. յորում Պաւղոսի վասն իւրոյ հաստատութեանն եւ յառաքելութեան (sic) կոչելոյ»: Ընթերցուածք, 189ա¹—183բ¹: — Կը պակսի Յառաջաբան Կաթ. թղ.: Գործք Առաքելոցի կցուած Յիշատակարանէն յետոյ անընդմիջապէս կը դրուի Գիր գլխոց իւրաքանչիւր թղթոյն կաթողիկեայից: Թուղթ Յակովբայ եւ այլն: Գլ. Յակ. 232բ¹, Ա. Պետր. 243բ¹: Գլ. Յովհ. 252բ²: Գլ. Յովհ. 253բ¹: Ի կատարած Յուդ. Ա. Յովհ. 247ա¹: Բ. Յովհ. 255ա²—255բ¹: Թղ. Աղերս Եւթաղի, թղ. Մտնդրն. Թ. 27 2. Նոր Կտակարան երկկեզուեան¹ թերի,

Ե = Պարիսի Ազգ. Մտնդրն. Թ. 27 2. Նոր Կտակարան երկկեզուեան¹ թերի,

¹ Le texte, incomplet au commencement et à la fin, est bilingue et partiellement trilingue: grec, arménien, italien. Une note de Dulaurier, copie d'une note d'un ms. plus ancien, sur le feuillet de garde du commencement, datée de 1850, attribue ce précieux ms. à Nersès de Lambron, évêque de Tarse en Cilicie de 1176—1198.

ԺԲ. դար (MacIer, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, էջ 12): Dobschütz այս ձեռագրի մասին տարօրինակորէն կը հարցնէ ob dieser armenische Euthaliustext in seiner Anpassung an eine bestimmte griechische Vorlage eine selbständige neue Übersetzung oder eine Bearbeitung der älteren armenischen Euthaliusübersetzung enthält (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1899, էջ 113): Այս հարցման պատասխանելու համար դիմեցի Պր. Վ. Պաստաւորինակութիւնը փութաց իսկոյն տրամադրել ինծի. քաղցր պարտականութիւն է ինծի համար հրապարակաւ ալ յայտնել այստեղ շնորհակալութիւն Պր. Վ. Պաստաւորին: Գործոց Յառաջաբանը թղ. 1ա թերի է, Դիր զլիսց եւ զլուխը կը պակսին ամբողջապէս. թղ. 6բ կայ Ընթացք, որ նոյնպէս պակասաւոր է ի վերջոյ: — Յառաջաբան Կաթ. թղ. 72բ: Գլուխը կաթ. թղ. Յակ. 74ա, Ա. Պետր. 83ա, Բ. Պետր. 92ա, Ա. Յովհ. 98բ, Բ. Յովհ. 107բ, Գ. Յովհ. 109ա, Յուդ. 110բ: Ի վերջ Յուդայի թղթոյն չիբ Աղերս Եւթաղի: — Յառաջաբան Պաղ. 113ա: Վկայութիւն, 123ա: Պակասին բոլոր վանդակութիւնը ընթերցուածոց եւ վկայութեանց, յառաջագիրք եւ մանունք: Գլ. Հոովմ. թղ. 126ա, հոս feuillet mutilés et probablement arrachés entre les fol. 156 եւ 157 (MacIer, էջ 13): Գլ. Կորն. Բ. թղ., 181ա: Գլ. Դաղ. թղթոյն պակասէ: Գլ. Եփես. թղ., 209ա: Գլ. Փիլիպ. թղ., 219բ: Գլ. Կող. թղ., 227ա: Գլ. Թես. Ա. թղ., 234բ: Գլ. Թես. Բ. թղ., 242բ: Գլ. Եբր. թղ., 247բ: Գլ. Տիմ. Ա. թղ., 271բ: Գլ. Տիմ. Բ. թղ., 280բ: Գլ. Տիմ. թղ., 287ա: Գլ. Փիլիմ. թղ. 291ա: Չկան «Գրեցի եւ կարգեցի» «Ընդարինակեցան», «Թեւադրութիւն», «Պատասխանի» եւ «Նաւարկութիւն»:

ՄԱՍՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ:

Զ = Վիենն. Մխիթ. Մանդրն. Թ. 245 2. Ճաշոց Յովհաննու Արքայեղբոր, 1270—1289 (Տաշեան, Յուցակ, էջ 633): Թղ. 149ա²—191ա¹ «Գիրք գործոց առաքելոց» առանց Յառաջաբանի, Դիրի եւ ընթերցուածոց. ի լուսանցս միայն կան եւթաղեան բաժանմունք զլիսց, ընթերցուածոց եւ ստիքներու եւ ի կատարածի թղ. 191ա², Գործք Առաքելոց ունի ընթերցուածս ժգ: Վկայութիւնք է: Ստիք սշժգ: — Յառաջաբան Կաթ. թղ., 191ա¹: Գլ. Կաթ. թղ., Յակ. 191բ², Ա. Պետր. 196բ², Բ. Պետր. 201բ¹—201բ², Ա. Յովհ. 204բ², Բ. Յովհ. 209ա², Գ. Յովհ. 210ա², Յուդ. 211ա¹: Ի վերջ Յուդայի թղթոյն Աղերս Եւթաղի 212բ¹⁻²:

Է = Վիենն. Մխիթ. Մանդրն. Թ. 261 2. Գործք Առաքելոց եւ թղ. Կաթ., Դիրի Գործոց, 5ա¹: Ընթերցուածք, 10բ¹: — Յառաջաբան Կաթ. թղ., 111ա²: Գլուխը Կաթ. թղ., Յաթ. 112բ, Ա. Պետր. 123ա¹, Բ. Պետր. 133բ², Ա. Յովհ. 141ա¹, Բ. Յովհ. 151ա², Գ. Յովհ. 152բ²: Յուդ. 154ա²: Ի կատարած Յուդայի թղթոյն Աղերս Եւթաղի, 158ա¹:

Ը = Վիենն. Մխիթ. Մանդրն. Թ. 113 2. Ենայի եւ թուղթը Պաղդոսի, 1356 (Տաշեան, Յուցակ, էջ 393): Յառաջաբան Պաղ., 83ա¹: Վկայութիւն Պաղ., 90բ¹: Բովանդակութիւն ընթերցուածոց, 91ա¹: Թերթի անկումով կը պակսի Բաժանեցի,

d'après fol. 292, Vo, 1ra colonne. Ներսէս Նաատ եպիսկոպոս տարսնի սիրով վաստակաւոր ի սուրբ մատենան՝ զոր ձեռագրեալ գրի ըստ հեղինակացոյն եւ նորոգեցի ըստ հայտոյն... MacIer, էջ 14. Տես նաեւ Ալիշան, Սիւտան, էջ 87, ծանօթ. 1:

մը, հրատարակուած Maccler, *Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale*, Paris 1913:

Ծ = Վենետ. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 193 2. Նոր Կտակարան, 1284 (Սարգիսեան, Յուցակ Ա., էջ 803, որուն մէջ պահուած Յառաջագիրները, թղ. 13բ¹ եւ 17ա¹), կը հրատարակէ Սարգիսեան, էջ 806 եւ 807:

Կ = Վիենն. Մխիթ. Մտնդրն. 456 Թ. հատակոտոր, «իբր պահպանակ չորս թուղթ որ նախնականին երկու թուղթն են: Շատ հաստ եւ շքեղ ողորկեալ մագաղաթ, երկուքին ալ երկրորդ սեան տողերուն ծայրը կտրուած» (Տաշեան, Յուցակ, էջ 928): Թղ. 1բ կը բովանդակէ Բ. Կորն. վերջագիրը եւ Գաղ. թղթոյն գլուխքը:

Հ = Վիենն. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 47 2. Գիրք պատճառաց, ԺԹ. դար, բուն ՌՃՀԴ = 1725 (Տաշեան, Յուցակ, էջ 213, որ կը բովանդակէ «Սրբոյն Եւթաղեայ պատճառ Երբայեցոց թղթոյն, թղ. 189բ: Նոյն Մատենադարանին Թ. 307 2 եռագրին մէջ (Գիրք պատճառաց) կը պակսի այս կտորը թերթերու անկումով (Տաշեան, Յուցակ, էջ 733):

2 = Վիենն. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 42 2. Ոսկեբերանի մեկնութիւն թղթոց Պաւղոսի, ԺԶ.—ԺԷ. դար (Տաշեան, Յուցակ, էջ 202), որ պահած է «Առաջաքանութիւն թղթոյն երբայեցոց» խորագրին տակ երբայեցոց թղթոյն պատճառը, թղ. 284ա¹:

Ղ = Վիենն. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 103 2. Ոսկեբերանի մեկնութիւն թղթոց Պաւղոսի, ԺԶ.—ԺԷ. դար, գրութիւնը կը յիշեցնէ քիչ շատ Թ. 42 ձեռագիրն (Տաշեան, Յուցակ, էջ 376—377): Այս ձեռագրին մէջ ալ կայ «Առաջաքանութիւն»ը, թղ. 129բ. կայ նոյնպէս Աբգար Յովնանէսեանի Թ. 6 համանուն ձեռագրին մէջ (Finck, Յուցակ, էջ 143) «Եւթաղեայ պատճառ Երբայեցոց» վերնագրով, թղ. 276բ¹—276ա²:

Ճ = Վենետ. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 192 2. Նոր Կտակարան, ԺԲ.—ԺԳ. դար (Սարգիսեան, Յուցակ Ա., էջ 793 եւ Եւագր, էջ 22), ուստի կ'արտագրէ Սարգիսեան լիակատար Պաւղոսի թղթոց վերջագիրները, Յուցակ Ա., էջ 795—799 եւ «Գրեցի եւ կարգեցի» եւ «Ընդարինակեցան» մանր գրութիւնները, Եւագր, էջ 22:

Մ = Վենետ. Մխիթ. Մտնդրն. Թ. 196 2. Նոր Կտակարան, ԺԳ.—ԺԴ. դար (Սարգիսեան, Յուցակ Ա., էջ 819), ուստի կ'արտագրէ Սարգիսեան Պաւղոսի թղթոց վերջագիրները, էջ 820—822:

Յ = Աբգար Յովնանէսեանի Թ. 6 2. Ոսկեբերանի մեկնութիւն թղթոց Պաւղոսի 1646 (Փինկ, Յուցակ, 1963, էջ 135), ուստի կ'արտագրէ Finck Պաւղոսի թղթոց վերջագիրները (անդ, էջ 137—148):

Ն = «Գրեցի եւ կարգեցի», «Ընդարինակեցան», «Թեւաղորութիւն» եւ «Պատասխանի» մանր գրութիւններուն Սուրբեան հրատարակութիւնը առնուած վենետիկեան X ձեռագրէ, Բագմավէպ 1877, էջ 206. այս տեղէն արտագրած կ'երեւի Նորայր իմ հրատարակութեան տուած բնագիրը (Կորիւն Վարդապետ, էջ 478):

Շ = Նոյն գրութիւններուն եւ Պաւղոսի Նաւարկութեան Սրուան ձտեանց հրատարակութիւնը առնուած Ս Ամբողլու վանքի Մատենադարանի Թ. 1 Աստուածաշունչ ձեռագրէն, 1594, Թորոս Աղբար, Բ. 1884, էջ 264—265:

Ո = Վատիկ. Մտնդրն. Թ. 1 2. Աստուածաշունչ, 1625 (Միսքեան, Յուցակ, 1892, էջ 11), որուն 578բ եւ 570ա թղթերը կը պահեն «Ընդարինակեցան», «Թեւաղորութիւն» եւ «Պատասխանի» մանր գրութիւններուն Սուրբեան հրատարակութիւնը առնուած վենետիկեան X ձեռագրէն, 1877, էջ 206. այս տեղէն արտագրած կ'երեւի Նորայր իմ հրատարակութեան տուած բնագիրը (Կորիւն Վարդապետ, էջ 478):

H =	Վենետ. Մխիթ. Մանդրն. Թ. 197 2.	(Սարգիսեան, Յուգակ, էջ 823—830)
I =	" " " " 198 "	(" " " 831—834)
J =	Սեբ. Ս. Նշան Վանքի " 3 "	(Գուշակեան, Յուգակ, " 7)
K =	British Museum, Codex 7	(Conybeare, Catalogue, " 9—10)
L =	" " " " 8 (	" " " 11—12)
M =	Bibliotheca M Laurenziana " 15	(Maccler, Notices եւ այլն, 1913, էջ 41)
N =	" Ambrosiana " 4 (	" " " " 1913, " 8)

Հ. Ա. ՎԵՐԴԵՆԱՆ

ՅՈՒՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՊՐՈՑԸ

ԵՒ

ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՐԱԿԱՆ ԹՐՋԱՆՆԵՐԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

(Շարունակություն)

§ 6. Յուսկան լեզուի ուսումնասիրությունը, որպես միջոց հայկական երկրի ժամանակագրական ու խմբագրական դասակարգման: — Յայտնի է արդեն, որ յունարան եւ ոսկեդարեան երկրները լեզուական ու քերականական տեսակետից սյնաքան միմեանցից տարբեր են, որ առանց դժուարութեան զանազանում ու բաժանում են իրարից:

Այս հանգամանքը վաղուց ի վեր օգտագործուել է իրրեւ կարեւոր մի միջոց բանասիրական ու ժամանակագրական որոշ հետախուզումների ու հետեւ թիւնների համար:

Ոսկեդարեան գրաբարի մանրազնին ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տուել, որ այդ լեզուն, լինելով ըստ էութեան նոյնը, ըստ իր ոճի ու կերպի բաժանուում է այլ եւ այլ դասերի¹: Որքան եւ առանձին գէպքերում դժուար ու վիճելի լինի այդ խմբերի ու նրանց առանձնատեսակութիւնների որոշումը, սակայն դասերի ու խմբաւորումների ընդհանուր փաստը միանգամայն հիմնուած է ու անժխտելի:

Յունական գրաբարը մինչեւ այժմ դեռ ուսումնասիրուած չէ եղել համեմատական ու նոյն մանրազնին եղանակով, ինչպէս ոսկեդարեան:

¹ Տե՛ս Հ. Ա. Այստեան, Գնն. քեր., Հ. Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցումներ եւ ն. բնագրագրի, Կոնստանտնուպոլիս:

րեանը: Մինչդեռ, ինչպէս կը տեսնենք, այդ ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է ոչ միայն լեզուական, այլ եւ բանասիրական եւ մատենագրական պատմական տեսակետից:

Քննութեան առնելով յունարան հնագոյն երկերի լեզուն, քերականութիւնը եւ բովանդակութիւնը, կարելի է ոչ միայն բաժանել այդ լեզուն տարբեր խմբերի եւ պարզել նրա զարգացման ընթացքը, այլ եւ որոշել «արտաքին գրոց» առանձին խմբերի թարգմանման ժամանակաշրջանները եւ նոյն իսկ առանձին երկերի թարգմանման ժամանակագրական յաջորդականութիւնը:

Յունարան լեզուն իր բառամթերքով ու քերականական առանձնատեսակութիւններով, ինչպէս կը տեսնենք, մի եւ նոյնը չէ եղել «արտաքին գրոց» զանազան խմբերում, այլ նա կազմուել է աստիճանաբար ու յաջորդաբար, հետզհետէ կրել է զգալի փոփոխութիւններ եւ ունեցել իր զարգացման յատուկ ընթացքը:

Յունարան հնագոյն թարգմանութիւններում լեզուական խմբաւորումները շատ աւելի որոշ ու ակներեւ են, քան ոսկեդարեան գրաբարում, որովհետեւ հիմնուած են ոչ թէ «ոճի» ու կերպի, այլ, գլխաւորապէս, քերականութեան ու արուեստական բառակազմութեան բացայայտ տարբերութիւնների վրայ:

Համեմատական ուսումնասիրութեան եղանակով երեւան են գալիս միանգամայն անյայտ նոր փաստեր, որոնք հիմնովին յեղաշրջում են աւանդական հին կարծիքները յունարան թարգմանութիւնների մասին: Պարզուում է, օրինակ, որ Դաւիթ Անյաղծին վերագրուած իմաստասիրական մեկնութիւնները ոչ միայն բոլորն էլ թարգմանութիւն են յունարէնից, այլ եւ տարբեր ուղղութեան եւ տարբեր հեղինակների ու